

УДК 348.07

Іванна Мацелюх,

аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ДЖЕРЕЛАХ РИМСЬКОГО ТА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА*

Відображено правове регулювання внутрішньоцерковних відносин у джерелах римського та візантійського права, показані їх особливості.

Ключові слова: джерела церковного права, новела, кодекс.

З часу легалізації християнства у Римській імперії її правителі розробили цілу низку норм права, що не лише врегулювали державно-церковні відносини, а й детально регламентували внутрішньоцерковне життя, заклавши фундамент для розвитку існуючих церковних інститутів.

Мета статті обумовлена необхідністю простежити еволюцію церковно-правових норм у джерелах римського та візантійського права для комплексного всебічного дослідження джерела церковного права державного походження.

Науковий інтерес до даної теми виявляли деякі дореволюційні та сучасні російські каноністи: Є. Белякова, П. Бередніков, М. Горчаков, М. Остроумов, В. Ципін. У своїх роботах вони коротко торкалися означеної проблематики, не вдаючись до аналізу правових норм. Дослідники візантійського права Д. Азаревич, С. Шестаков, ретельно вивчаючи першоджерела імперії, не акцентували уваги на правовому регулюванні внутрішньоцерковних відносин. Згадки про джерела візантійського права зустрічаємо також у дисертаційних дослідженнях сучасних українських науковців Ю. Цветкової та М. Левчук, однак вони не розкривали змісту правових норм. Нині російські вчені П. Астапенко, К. Максимович та Е. Сильвестрова, у своїх роботах порушили окремі питання даної проблематики, однак вони не досліджували комплексно всі джерела римського та візантійського права.

Правове регулювання внутрішньоцерковних відносин у Римській, а згодом і у Візантійській імперіях мало подвійний характер та виражалося через видання державою спеціальних норм права, що

стосувалися різних аспектів церковного життя, та санкціонування правил, виданих самою церквою [1]. У такий спосіб імператори надавали церковним правилам силу державних законів. Про це красномовно йдеться у 530-й конституції імператора Юстиніана: «Церковні канони мають таку ж силу в державі, як і державне законодавство. Що заборонено канонами — заборонено законом» (CJ I 3. 44; Novell. Just. 6. 1. 8; 131. 1). Більше того, під імператорським патронатом проходили всі Вселенські собори, на яких вирішувалися найважливіші питання церковного життя. Рішення вищого церковного законодавчого органу обов'язково скріплювалося підписом імператора, тому церковні канони у Візантійській імперії мали більшу юридичну силу, ніж світські закони. Дореволюційний дослідник церковного права М. Остроумов, посилаючись на роботи візантійських юристів, існуючу дихотомію пояснив таким чином: «Світські закони мають лише одну санкцію — державну, а церковні правила подвійну — церковну та державну» [2].

У даній статті ми зупинимось на законодавстві з церковних справ, що регулюють внутрішньоцерковні відносини. Такі норми містилися у імператорських едиктах чи конституціях та стосувалися того чи іншого церковного питання. З часом унаслідок проведення кодифікаційних робіт закони ставали частиною кодексів. Норми права, видані після опублікування кодексів, називалися новелами [3].

Першим кодексом, до якого увійшли норми права, що регулювали внутрішньоцерковні відносини, був Кодекс Феодосія (Codex Theodosianis) 438 р. Він поділявся

* Рекомендовано до друку кафедрою історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

на 16 книг, у яких імператорські конституції розміщувалися у хронологічному порядку [4]. Церковному праву відведена остання книга під назвою «Про універсальну або католицьку церкву». Її церковно-правові норми закріпили правовий статус християн та зобов'язали населення імперії сповідувати релігію, що затверджена першим Нікейським Вселенським собором. «Люди, послідовники Нікейського вчення, — є християнами, всі інші — еретиками, які понесуть суворі покарання державної влади, що у своїх діях керується небесною мудрістю» (CTh. XVI. 1. 2). Наведена стаття кодексу санкціонує канонічні норми першого Вселенського собору, тим самим надала християнству статус загальнообов'язкової релігії.

Питанням правового регулювання статусу кліриків та духовенства присвячена значна частина норм шістнадцятої книги кодексу. Церковні люди отримували ряд привілеїв, а саме: звільнялися від загальнообов'язкових податків (CTh. XVI. 2. 2) та повинностей, що потребували фізичної праці (CTh. XVI. 2. 10), церковні землі не обкладалися поземельним податком (CTh. XVI. 2. 15). У кодексі з'явилися нові норми спадкового права. Так, дозволялося заповідати та дарувати майно на користь церкви (CTh. XVI. 2. 4). Однак дарувальником не могли виступати неповнолітні особи та вдови (CTh. XVI. 2. 20).

Християнська церква набула статусу державного інституту, на який покладалися спеціальні державні функції, зокрема судочинство. Церковному суду надавалося виключне право здійснювати процес над єпископами: «Вище церковне духовенство не підпадає під світський суд, воно може бути осуджене лише судом єпископів» (CTh. XVI. 2. 12). Інша стаття кодексу, розширюючи права церковного суду, віддала до його відання справи над усіма кліриками з приводу «незначних правопорушень, що мають відношення до здійснення церковних богослужінь», кримінальні злочини залишалися у юрисдикції світських судів (CTh. XVI. 2. 23).

До церковного відання відійшли всі злочини проти церкви. За кодексом ересь розглядалася як «публічний злочин, за який настає відповідальність» (CTh. XVI. 5. 40). Всі санкції передбачалися у формі штрафів від 10 фунтів срібла до 50 фунтів золота, залежно від статусу особи в суспільстві. Так, духовенство, клірики сплачували 50 фунтів золота, сенатори — 30 фунтів золота, торговці і плебеї — 5 фунтів золота (CTh. XVI. 5. 52). Для ра-

бів запроваджувалося окреме покарання у вигляді побиття різками. Усі штрафи, зібрані з порушників, передавалися до імператорської казни (CTh. XVI. 5. 54).

Отже, Кодекс Феодосія — це перший і останній кодифікаційний збірник Римської імперії, що вміщував церковно-правові норми, видані державною владою, та став джерелом церковного права. Провівши короткий аналіз норм шістнадцятої книги кодексу, слід сказати, що державна влада, закріплюючи християнство як загальнообов'язкову релігію імперії, мала значний матеріальний зиск. Накладення штрафів на «невіруючих» неабияк поповнювало державну казну та економічно зміцнювало імперію. Правове регулювання внутрішньоцерковних відносин, закладене у ньому, лягло в основу подальших законодавчих актів. Частина норм церковного права відобразилася у Кодексі Юстиніана та в інших наступних збірках.

Однак норми права Кодексу Феодосія не врегулювали всі існуючі в імперії внутрішньоцерковні відносини, натомість, загальнообов'язковий статус, наданий християнській релігії, збільшив кількість послідовників цього віровчення та кліриків, а тому з'явилася гостра потреба у врегулюванні низки нових церковних відносин. Відтак імператор Юстиніан, проводячи кодифікацію державного законодавства, розробив цілий ряд норм церковного права, що відобразилися у чотирьох збірниках [5]. Перший з них — Дигести (Digestae), або Пандекти (Pandectae) 529 р. [6]. У 50 книгах зводу містилися лише деякі загальні норми, котрі мали значення для церковного права. Так, титул II, 23 книги дав визначення шлюбу як «духовного союзу чоловіка та жінки» [7]. Другий збірник — Інституції (Institutiones) — не містив норм церковного права, але його зміст був важливим для правильного розуміння церковно-правових норм, викладених у інших кодифікаційних зводах [8].

Найбільша увага церковному праву приділялася у Кодексі Юстиніана, Кодекс постанов (Codex constitutionum). Варто сказати про існування двох редакцій джерела. Перше видання під назвою «Давній кодекс» (Codex vetus) 529 р. не було досконале, тому 534 р. з'явилася друга відредагована та доповнена версія у 12 книгах під назвою — «Перевиданий і виправлений кодекс» (Codex repetitiae praelectionis). Тринадцять титулів першої книги присвячувалися виключно правовому регулюванню внутрішньоцерковних відносин. Особливість цього кодексу полягає у

тому, що імператор вперше на законодавчому рівні закріпив деякі християнські догмати.

Під час огляду церковно-правових норм збірки неважко помітити продовження політики Феодосія у боротьбі з еретиками. Так, окрім штрафів, на невірних додатково поширювалися ряд обмежень: відступники від християнства не мали права виступати свідками у судах, спадкувати за заповітом та дарувати майно (С.Ж. І. 7.1.). Вся власність таких осіб після їх смерті, за відсутності християнських нащадків, переходила до держави (С.Ж. І. 5.18. 6-7.). Єретики не мали права обіймати державні посади, брати участь у місцевому самоврядуванні та виступати адвокатами в судових процесах (С.Ж. І. 5.12.9-12.).

Норми шлюбно-сімейного права зазнали кардинальних змін. Значно обмежувалися випадки, за якими дозволялося розлучення, а також вперше запроваджувалася норма, що забороняла не лише кровозмішування, а й шлюби між духовними батьками та похресниками (С.Ж. V. 4 26.2.). Деяке доповнення правовими нормами відбулося і в спадковому праві. Заповіти, спадкоємцями яких виступав Ісус Христос, Святий, Архангел, мученик тощо, визнавалися чинними, а майно переходило до тієї церкви, де проживав спадкодавець (С.Ж. І. 2.25.).

Правове регулювання статусу церковних людей залишалося незмінним. Всі правові норми щодо привілеїв духовенства, кліриків, майнових прав церкви, оподаткування та церковного судочинства Юстиніан запозичив з попереднього Кодексу Феодосія [9].

Конституції, видані після другої редакції Кодексу протягом 535—565 рр., називалися Новелами або Новими постановами (*Nouvellae constitutiones*) [10]. Дореволюційний дослідник візантійського права Д. Азаревич, посилаючись на слова Юстиніана, під Новелами розумів «нові конституції, що хронологічно продовжували існуюче законодавство» [11]. Новели регулювали державне управління, містили норми цивільного, сімейного та спадкового права, а також правові норми, що всебічно охоплювали внутрішньоцерковне життя та церковний устрій. Норми права «Новел» не переписували існуюче законодавство, а покликані були врегулювати нові правовідносини [12].

Зовнішня форма новели доволі проста. На початку норми записано ім'я імператора — автора закону та ім'я адресатів —

посадових осіб його виконавців. У передмові говорилося про причини, мотиви і цілі видання. За передмовою слідував власне текст постанови. У висновку визначався порядок її оприлюднення та виконання, далі вказувався час, із якого дане правило вступало в силу, а також дата видання закону [13].

Новели, що регулювали внутрішньоцерковні відносини, були адресовані, як правило, на ім'я Константинопольського патріарха, але в цей самий час нормативно-правовий акт розсилався автоматично всім патріархам християнської церкви. Останні переадресовували їх до своїх підвідомчих митрополій, звідти закони надходили до єпископій і далі — до монастирів та приходських храмів. Там новий закон оголошувався прихожанам під час богослужінь [14].

Встановити кількість виданих Юстиніаном новел неможливо. Навіть грецькі автори не мають з цього приводу однозначності. Так, середньовічний дослідник Н. Алеманус у коментарі до першого видання «Таємниці історії» П. Кесарійського, пише про існування всього 168 новел Юстиніана [15]. Посилаючись на версію М. Властара, що наведена у «Алфавітній синтагмі», німецький дослідник Ф. Бінер до названої кількості додав ще дві новели [16].

На думку дореволюційного російського дослідника візантійського права Д. Азаревича, перу Юстиніана належало 169 новел. Останній вчений також довів факт відсутності будь-яких офіційних кодифікаційних збірок новел, створених за життя імператора Юстиніана. «Кодекси новел з'явилися дещо пізніше, — пише науковець, — вони були розроблені приватним шляхом дослідниками юстиніанівської політики» [17]. Зокрема відомо п'ять зводів новел, різних за своїм складом. «Найбільш повним зібранням є «Збірник 168 новел», — продовжує Д. Азаревич, — хоча самих конституцій там дещо менше, адже дві повторюються, одна новела викладена у двомовній версії латинською та грецькою мовами, а ще сім не належать перу імператора Юстиніана» [18].

«Збірник 168 новел» є надзвичайно важливим джерелом церковного права, адже у ньому регулюванню внутрішньоцерковних відносин присвячено 36 новел, які закріпили головні принципи церковного права. Наразі спробуємо детальніше розглянути норми права тих новел, що внесли суттєві зміни в існуюче церковне життя. Так, третя новела закріпила не лише попередньо відомі права церкви, а й вперше запровади-

ла деякі обмеження. Зокрема право визначати кількість церковних кліриків передавалося від єпископів до ктиторів (метсенатів), засновників церкви, а якщо перші порушували таку норму і рукопоклали нове духовенство, то вони самостійно несли всі подальші витрати з утримання новопосвячених. Ще одне обмеження запроваджувалося для розпорядників церковною власністю. Норми права зобов'язували їх використовувати майно лише для цільового призначення, а не на інші власні потреби (Novell. Just. 3) [19].

Норми права п'ятої новели регламентували порядок прийняття сану ченця, процедуру заснування монастиря, правила прийому до нього, деякі особливості внутрішнього розпорядку та покарання для порушників монастирської дисципліни. Законодавець значну увагу приділив майновому питанню сподвижників. Наприклад, бажаючи вступити до монастиря мали право розпорядитися майном на власний розсуд, якщо ж вони цього не зробили, то з моменту постригу все майно переходило у власність монастиря. Дітям ченця імператор гарантував загальнообов'язкову частку у розмірі майна. Вихід монаха із монастиря не давав йому права претендувати на втрачене майно (Novell. Just. 5) [20].

Особливий інтерес викликає шоста новела. Вона у передмові містила юридичне визначення та філософсько-теологічне обґрунтування специфічної форми співіснування церковної і державної влади, закріплювала обов'язок останньої опікуватися церквою, духовенством, створюючи нові норми для врегулювання внутрішньо-церковних відносин. У наукових колах таке співіснування отримало назву «симфонія влади». Власне, сам зміст новели передбачав порядок висвячення єпископів, священників та дияконів, вимоги до кандидатур. Зокрема нижчому духовенству дозволялося одружуватися лише до хіротонії, а єпископам — мати одну жінку «від її цноти» або бути неодруженим (Novell. Just. 6) [21]. Дещо пізніше дана норма буде переглянута та змінена.

Найбільша за розміром сто двадцять третя новела у сорока чотирьох розділах закріпила майже весь церковний устрій. Джерелом для багатьох її положень слугували Апостольські правила, рішення Вселенських та Помісних соборів, а також канони Святих Отців. Вона внесла значні зміни до тогочасного законодавства, а саме: встановила порядок заміщення єпископських посад, віковий ценз для священників, кліриків, єпископів; регламентувала права і обо-

в'язки духовенства, в тому числі заборонила священникам другий шлюб, а єпископам та ченцям — одруження та проживання з жінкою в одній оселі, окрім матері та сестри (Novell. Just. 123) [22]. Більшість правових норм із «Збірника 168 новел» стали складовою частиною багатьох візантійських номоканонів, юридичних збірників VI–VII ст., а також частиною Кормчих книг, що були поширені на Русі [23].

Сто двадцять дев'ята новела розширила повноваження єпископського суду, до відання якого віддала не лише справи, порушені проти духовенства та кліриків, а й позови проти ченців. Санкція за порушення такої норми передбачала штраф у розмірі 10 фунтів золота та звільнення з посади державних службовців, що наважилися осудити церковних людей (Novell. Just. 129) [24].

Остання новела, на якій хотілось би зупинитись, під номером сто тридцять сім. Вона у четвертому розділі закріпила повноваження імператора в церковних справах, до яких належали: право затверджувати кандидатів на Патріарший престол, право скликати Вселенські собори, видавати закони з церковних справ, змінювати церковно-адміністративну структуру, присвоювати ранги єпископам та митрополітам, надавати їм нагороди. Єдиним обов'язком для імператора була повинність опікуватися християнською церквою, слідкуючи за дотриманням церковних канонів (Novell. Just. 137).

Законодавство Юстиніана стало основою для візантійського права. Положення кодексів широко використовувалося як у цілому, так і окремими його частинами, часто перевидавалося та входило до наступних збірок. Деякі окремі правові норми у тому чи іншому вигляді ввійшли до візантійських Номоканонів і в подальшому були рецепційовані у Кормчі книги Руської держави [25]. Пізніше Інституції, Дигести, Кодекс та Новели були об'єднані у зібрання, що у XII ст. отримало назву «Звід цивільного права» (Corpus juris civilis) [26]. Норми права, розроблені Юстиніаном, врегулювали всі необхідні для того часу церковно-правові відносини — як внутрішні, так і зовнішні, — тому до них довгий час не вносилося жодних змін. Вони остаточно визначили правове становище церкви у державі [27]. Прохристиянська політика Юстиніана в історії церкви отримала назву «цезарепапізм» [28].

З приходом до влади Ісаврійської династії, що пропагувала політику іконоборства, з'явилася потреба у розробці нових

правових норм. Імператором Левом та його сином Костянтином була створена Еклога (Εκλογή των νόμων) 741 р. Необхідність видання нової збірки обґрунтовувалася авторами у передмові до неї. Еклога (збірка законів) створювалася з метою врегулювання правовідносин, скорочення обсягу та спрощення розуміння законодавства Юстиніана, адже попередні норми права були написані латиною, яка у даний період часу вийшла з ужитку, тому виникла потреба у перекладі законодавства на грецьку мову [19].

Вона у 18 титулах регулювала шлюбно-сімейні, спадкові відносини, містила ряд норм зобов'язального, кримінального та кримінально-процесуального права [30]. Так, закон закріплював церковне благословення як обов'язкову умову укладення шлюбу, визначав випадки, за якими можна було чоловікові розлучитися з дружиною: «...якщо вона зрадить, якщо щось зле задумала проти нього або їй було відомо про такий задум і вона не попередила та якщо дружина хвора на проказу» (II. 14) [31]. А також дружина могла розлучитися з чоловіком, «якщо той протягом трьох років з моменту одруження не зможе довести свою здатність до статевих зносин, якщо він задумає щось зле проти своєї дружини, або йому стане відомо про такий задум від інших людей і він не попередить свою жінку, а також у випадку хвороби — прокази» (II. 15) [32].

Еклога ретельніше регламентувала порядок взяття церквою під свій захист осіб, які його потребують, надавала ширший перелік злочинів проти церкви, а саме: за неправдиву присягу, за зречення від християнства або за неприйняття до нього, за образ духовенства, за викрадення церковного майна, за кровозмішення тощо (XVII. 2, 4, 6, 52, 14, 15, 23, 24, 25) [33].

Представники Ісаврійської династії протягом свого правління постійно втручалися у церковно-догматичне життя. Однак така політика імператорів-іконоборців, яка спрямовувалася на встановлення великих обмежень та репресій щодо церкви та її діячів, не відобразилася у самому збірнику, більше того, норми права Еклоги закріплювали «обов'язок монарха дбати про церкву і правити над її людьми» [43].

Другим Нікейським (сьомим Вселенським) собором, що відбувся 787 р. у м. Нікеї, політика імператорів-іконоборців була засуджена, а відтак Еклога та всі інші норми права, видані ними, втратили свою силу через релігійну неприязнь до їх законодавців [35], тому що противни-

ки іконоборства виступали не лише за повернення поклоніння іконам, а і проти усіх нововведень Ісаврійських імператорів. Тим не менше, частина правових норм Еклоги зустрічається у подальших збірках візантійського законодавства, різних редакціях Номоканонів, а також у Руських кормчих книгах [36; 37].

Скасування конституцій імператорів-іконоборців автоматично ввело у дію старе законодавство Юстиніана. Такий крок викликав багато проблем та суперечностей, адже, як зазначалося вище, всі кодекси імператора Юстиніана були написані латиною, яка на той час зовсім не використовувалася, а тому юристам доводилося керуватися не оригінальним текстом, а приватними перекладами, котрі дуже часто суперечили один одному. До того ж, законодавство Юстиніана було досить масивне і містило застарілі положення, що не відповідали вимогам нового часу. Така законодавча криза вимагала негайних реформ. Їх здійснив імператор Василь I Македонський, провівши низку кодифікаційних робіт, у результаті чого у 870—878 рр. видав скорочений збірник візантійського права під назвою *Prochirum legum, Manuale legum* (Ручна книга законів).

Звід складався із передмови та 40 титулів, перші 12 з яких присвячувалися церковному праву. Джерелом для Прохірона слугувало законодавство Юстиніана, але не в оригіналі, а його грецькі переклади. Окрім цього до складу Прохірона ввійшли деякі норми Еклоги та нові Новели Василя Македонського [38]. Так, із першого джерела законодавець запозичив норми права, що регламентують причини розлучення та додав до них такі: «...безвісна відсутність чоловіка протягом 5 років, прийняття монашества, якщо жінка знає про змову проти царя і не розповість чоловікові, якщо жінка без дозволу свого чоловіка ходить на свята або ночує за межами свого дому» (Кормч., роз 48, XI) [39].

Таким чином, дане джерело права вирішувало два завдання: по-перше, скорочувало та узгоджувало масив існуючого законодавства; по-друге, врегульовувало нові існуючі правовідносини. Дослідник візантійського права Д. Азаревич, посилаючись на юриста XIV ст. К. Армінопула, говорить про Прохірон як про закон, що містить «найнеобхідніші норми, зібрані з усіх візантійських пам'яток, які розміщені під окремими розділами, до того ж нічого у ньому не пропущено, а є все необхідне, що використовується у повсякденному житті» [40]. Відтак Прохірон набув

неабиякого поширення та застосування. «Грецькі каноністи у питаннях світського права завжди керувалися Прохіроном, — пише німецький дослідник Ф. Бінер, — а народи православного сповідання використовували його як основне джерело церковного права» [41]. Цим зводом послугувалися не лише у Візантійській імперії, а й за її межами, особливо у країнах, що прийняли християнство.

Отже, з часу легалізації християнства у Римській, а згодом і у Візантійській імперії державна влада розробила цілу низку норм церковного права, котрі періодично змінювалися, переписувалися та доповнювалися. Такі норми відобразилися у імператорських конституціях, що згодом були включені до загальнодержав-

них кодексів. Ними правителі не лише визначили правове становище церкви в державі, закріпили їх взаємовідносини, наділили єпископів та митрополитів судовими повноваженнями, а й врегулювали всі внутрішньоцерковні відносини: права та обов'язки священства, порядок вступу до чернецтва, процедури відкриття нових парафій, тим самим заклали фундамент для розвитку існуючих церковних інститутів. Деякі з них і на сьогодні залишаються незмінними та застосовуються християнською церквою у повсякденному житті. Деякі окремі правові норми у тому чи іншому вигляді увійшли до складу візантійських Номоканонів і в подальшому були рецепційовані у Кормчі книжки Руської держави.

ПРИМІТКИ

1. Горчаков М. И. Церковное право. Краткий курс лекцій / М. И. Горчаков. — СПб. : Издательство А. Ширяева, 1909. — С. 39.
2. Остроумов М. А. Введение в православное церковное право / М. А. Остроумов. — Х. : Тип. губернского правления. Петровский переулоч №16, 1893. — Т. 1. Ч. 1. Очерки православного церковного права. — С. 186.
3. Горчаков М. И. Церковное право. Краткий курс лекцій / М. И. Горчаков. — СПб. : Издательство А. Ширяева, 1909. — С. 39—40.
4. Шестаков С. П. Лекции по истории Византии / С. П. Шестаков. — Казань : Издательство книжного магазина М. А. Голубева, 1915. — С. 59.
5. Удальцова З. В. Законодательные реформы Юстиниана // Византийский временник / З. В. Удальцова. — М. : Наука, 1965. — Т. 26. — С. 3—45.
6. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана / И. С. Перетерский. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. — С. 11.
7. Памятники римского права / Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. — М. : Зерцало, 1997. — С. 530.
8. Азаревич Д. История византийского права / Д. Азаревич. — Ярославль : Типография Г. В. Фалька, 1876. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 1—2.
9. Горчаков М. И. Знач. праця.
10. Kearley T. G. The Creation and Transmission of Justinian's Novels // Law Library Journal / T. G. Kearley. — 2010. — Vol. 102:3 [2010-22]. — S. 380.
11. Азаревич Д. История византийского права / Д. Азаревич. — Ярославль : Типография Г. В. Фалька, 1876. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 8.
12. Римское частное право : учебник / под. ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М. : Юриспруденция, 1999. — С. 42.
13. Азаревич Д. Знач. праця. — С. 8.
14. Цыпин В. А. Церковное право : 2-е изд. / В. А. Цыпин. — М. : Изд. МФТИ, 1996. — С. 68.
15. Procopius Caesariensis. Arcana historia, qui est liber nonus historiarum / Nicolaus Alemannus. — Lugduni: Sunpt Andre? Brugiotti Bibliopol? Romani, 1623. — P. 78.
16. Biener F. A. Geschichte der Novellen Justinian's / F. A. Biener. — Berlin : Dummler, 1824. — S. 8.
17. Азаревич Д. Знач. праця. — С. 22.
18. Там само.
19. Сильвестрова Е. В. Новелла III Юстиниана и юридическая природа прав церкви Константинополя на ее имущество в начале VI в. н. э. / Е. В. Сильвестрова // Византийский временник, № 90— М. : Наука, 2006. — С. 29.
20. Максимович К. А. Законодательство императора Юстиниана I о монашестве (часть 1): Новеллы V и LXXIX / К. А. Максимович // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета I: Богословие. Философия. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2007. — Вып. 4 (20). — С. 38—51.

21. Максимович К. А. Церковные новеллы св. императора Юстиниана I (527—565 гг.) в современном русском переводе: из опыта работы над проектом / К. А. Максимович // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета I: Богословие. Философия. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2007. — Вып. 17. — С. 27—44.
22. Максимович К. А. Влияние канонического права единой церкви на церковное законодательство императора Юстиниана (на материале новеллы СХХIII) / К. А. Максимович // XVIII Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета : матер. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2008. — Т. 1. — С. 118—122.
23. Цветкова Ю. В. Єфремівська Кормча — джерело права Київської Русі (кінець XI—початок XII ст.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. В. Цветкова. — К., 2003. — С. 42.
24. Максимович К. А. Законодательство императора Юстиниана I о монашестве (часть 1): Новеллы V и LXXIX / К. А. Максимович // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета I: Богословие. Философия. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2007. — Вып. 4 (20). — С. 38—51.
25. Белякова Е. В. Новеллы императора Юстиниана в русской письменной традиции (К истории рецепции римского права в России) / Е. В. Белякова, Я. Н. Шапов. — М. : ИРИ РАН, 2005. — С. 15—18.
26. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн / М. М. Страхов. — Х. : Право, 2001. — С. 110—125.
27. Успенский Ф. И. История Византийской империи VI—IX вв. / Ф. И. Успенский. — М. : Мысль, 1996. — С. 348.
28. Бередников П. С. Краткий курс церковного права / П. С. Бередников. — Казань : Типогр. императорского ун-та, 1888. — С. 12.
29. Горчаков М. И. Зазнач. праця. — С. 41.
30. Азаревич Д. Зазнач. праця. — С. 32.
31. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц. — М. : Наука, 1965. — С. 49.
32. Там само.
33. Там само. — С. 68—73.
34. Там само. — С. 41.
35. Азаревич Д. Зазнач. праця. — С. 4—5.
36. Кормчая, напечатанная с оригинала патриарха Иосифа // Леона Царя Премудрого и Константина Верного Царя главизны о совещании обручения и о брацах и о иных различных винах. — М. : Журнал «Церковь», 1912 (1650). — С. 1101—1155.
37. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Левчук. — К., 2010. — С. 42.
38. Горчаков М. И. Зазнач. праця. — С. 42.
39. Кормчая, напечатанная с оригинала патриарха Иосифа // Леона Царя Премудрого и Константина Верного Царя главизны о совещании обручения и о брацах и о иных различных винах. — М. : Журнал «Церковь», 1912 (1650). — С. 923—1101.
40. Азаревич Д. Зазнач. праця. — Ч. 2. — С. 12.
41. Biener F. A. Geschichte der Novellen Justinian's / F. A. Biener. — Berlin : Dummler, 1824. — S. 69.

Мацелюх Іванна. Правове регулювання внутріцерковних відносин в джерелах римського і візантійського права.

Отражено правове регулювання внутріцерковних відносин в джерелах римського і візантійського права, представлені їх особливості.

Ключевые слова: джерела церковного права, новелла, кодекс.

Matselyukh Ivanna. Lawful regulation of inner clerical relationships in the sources of roman and byzantine law.

There is depicted lawful regulation of inner clerical relationships and their peculiarities are shown in the sources of Roman and Byzantine law.

Key words: the source of clerical law, novel, codex.